

MAROSÚJVÁRTÓL ALVINCIG

„Alább a Marosújvári sóakna vasútai nyílnak a Marosnak bal partjára. Mellette Nagylaknál volt a Rákóczi forradalomban az átjárás pont, honnan Cserei után említve e pontot mind a két fél vérrrel is óhajtá bírni.

Itt van alább jobb partján Miriszló, hol 1600 sept. 18-a Básta tábornok és Mihály [...] vajda között Erdély bírhatása felett roppant csatát látá. [...] Enyeden alol, a Maros jobb partján szép térség terül. A térség közepéből domb emelkedik ki, mi Sárvár-dombja nevet hord, s egyike lehetett legrégibb várainknak; s minthogy mocsár közepett emelkedett, neveztetett Sárvár-nak [...].

Jobbról a nyugoti havasok alatt az országút kanyarog, s mellette ott áll a magyar-orbói templom nagyszerű romja, mit Hunyadi építtetett, s a fenék-szint Hátszegvidék havasai zárják le.

E völgy Enyedhez legközelebb eső részét Törökszállásnak nevezik, rajta egykor törökök tanyáztak. Tovább Tinódnak, mit egy 1532-ki határjárás mint praediumot említ.

E téren Báthori István fejedelem, mint a pártos Békes ellen Fehérvár felől előnyomulna, táborát megpihenteté. II. Rákóczi György 1659. mikor a törököktől Vaskapunál megveretett, újra szerencsét kísérté. Mint vert táborát hozná, Enyeden pár segélyére jött hajdúságot előtalált. Enyed déli végén a ponk az utat igen szépen dominálja. Segítségében bízva, itt csatát kezd, de újólág elvesztette.

Itt jön jobbján Hunyadi híres szentimrei csatateré.

Mindjárt reá ugyancsak jobb partján Fejérvár következik, Erdély egykori fővárosa, most legnagyobb erődítményű vára, mi völgyére tekintélyes ponkról néz le, faragványos kapukkal.“ (Kőváry László: *Erdély földje ritkaságai*, 1853)

Kezdjük mi is utunkat *Marosújvárnál*. „Virágozó ipartelep... 1791-ben nyílik sóbányászata... körülbelül 500 000 métermázsa az évi termelés, az erdélyi sónak háromötöde... 1896-ban nyílik szódagyára.“ Fák között halad az út a felsőújvári platóra. A domb fokán: az egykori királyi vár helyén kastély áll. A várat XVI. századi reneszánsz kastély követte; a XVIII. században barokk külsőt kapott. (E formáját őrzik Neuhauser Ferencnek a múlt század elején festett képei, amelyek a kolozsvári Művészeti Múzeumban láthatók.) A barokk korból maradt a kastély egyik mellék-épülete, a rossz állapotban levő, ötszög-alaprajzú „pavilon“-féle, valamint a kastély-udvart határoló korlát. Az 1848-ban leégett kastély a Mikók birtokába jut, akik felépítik a ma is jó állapotban levő épületet, főhomlokzatán a következő szöveggel: *E lakot / régi vár romjaiból építtette / zabolai gr. Mikes István 1742. / Ismét rommá lett 1848 / újra építtette hidvégi gr. Mikó Imre 1856.* A kastély romantikus stílusú építészetünknek jelentős alkotása.

Közvetlenül a kastély mellett áll a romlodozó román kori református templom. Legrégibb része: a torony és a hajó. A 20-as években a torony még ép volt, a barokk toronysisak is, valamint a torony alatti főúri tribün. Ma csak a torony nyugati fala áll, benne a román kori ikerablakok. Az elmúlt évtizedekben eltűnt a XVI. század elejéről való kőbefaragott reneszánsz sekrestyeajtó-keret is.

Maroscsesztvén állnak az mtsz tulajdonában levő egykori Mikes-kastélyok. A valaha híres-neves park a Maros partján övezi az épületeket: az „6- meg az új“-

kastélyt. Az első egyemeletes, szépformájú barokk oromfalakkal díszített tornácú-bejárati, a XVIII. század végére jellemző épület. Keleti homlokzatán azonban egy befalazott reneszánsz ablakkeret látható. A lépcsőfeljárati oromfalán Máriát ábrázoló dombormű áll, alatta verses fölíráttal. Ez a dombormű a Dés melletti szentbenedeki Kornis-kastélyon is szerepel, még hozzá két változatban. S Szentbenedekhez hasonlóan az „új kastély“: ugyancsak földszintes klasszicista épület. Bíró József írja róla: „... finom arányos alkotás... négyoszlopos felhajtójával s szélső rizalitjaival“ (*Erdélyi kastélyok*. Budapest, é.n.). Az udvar közepén álló nagyméretű gazdasági épület hazai barokk építészetünk jelentős darabja.

Csesztvéről *Miklóslakán* át legelők, erdők, gyümölcsösök között érkezünk *Gombásra*. Itt a későbarokk stílusú, egykor Kemény-, majd Toldalaghy-kúria fogad, a homlokzat főtengelyében kiugró tornáccal, oromfalán levéselt domborművű kőfaragvány-nyomokkal. A tornác-bejárati két oldalán egy-egy sárkányfejes bádog vízvető cső, melyeknek párjait a Szepesség kastélyain-templomain is láthatni.

Csombord a következő állomás: a mai mezőgazdasági iskola késő-barokk, rokokó-stukkós és mégis oly egyszerű (XVIII. századi) főépülete, melyről Bíró József, a fasizmus áldozatául esett kiváló kolozsvári művészettörténész írja, hogy a barokk szempontjából sokat nyújt „udvarházának árka-dos bejárati tornáca; már Jókai a siralmas pusztulás képét látta itt, s azóta még éppen nem javult a helyzet“. A kastély ma, teljesen megújult állapotában, méltó régi szépségéhez.

A falu feletti dombon áll a református templom, e század elején épült nyitott tornácoss toronnyal. Nyugati bejárata gótikus, de faragásán már a reneszánsz hatása érződik. A félkör alaprajzú szentély mennyezetén egyedülálló alkotás, egy 1702-ből való stukkó látható. Közepén a Kemény-címer, körötte a felírás: LADISLAUS. KEMENY. DE. GYERO. MONOSTOR. 1702. Az erdélyi stukkók egyik legszebbike.

Szentkirály falu már a XIII. században okiratban szerepel. Gótikus református temploma a Maros magas partján torony nélküli egyhajós épület. A szentély késő-gót boltozatú. A déli és a nyugati falon egy-egy gótikus ajtó (az utóbbi befalazva), s két befalazott római lovasdombormű is jelzi a hajdan kéznél levő építőanyagot. Jelentős a festett mennyezete és a két karzat-mellvéd, 1765-ből.

A templomtól 60—70 méter távolságra áll az 1730 körüli fa-harangláb, technikájában-formájában méltó társa a többi XVIII. századi hasonló építménynek.

A falu déli végén, a Maros partján áll szép környezetben a Bánffy Dezső építette, német reneszánsz formákat utánzó kastély. A mai református papilak a múlt század elejéről származó udvarház. A néhány éve történt átalakításkor azonban az alvinci kastély udvari homlokzatán levőkéhez hasonló igen szép ablakkeret-részletek kerültek elő, s még sok más reneszánsz faragott kő. Egy részük beépült a telek kerítésfalába, a többi meg a kertben és az udvaron hányódik. Szintén a telken gyommal-cserjével benőtt romkupac tereli magára figyelmünket: egy hajdani kastély ma pincének használt földszintjének két helyisége. A nagy nyílású, nyomott dongaboltozatos mennyezet ismét az alvinci kastélyra emlékeztet. A belső terem falában egy befalazott ajtó reneszánsz kerete látható; ez nagyon hasonlít a marosújvári romtemplom eltűnt sekrestyeajtó-keretéhez.

Tompaháza — egyik legépebb román kori templomunk: a torony alatt három nyílású tribün, félköríves mennyezettel. A félkör alaprajzú szentélyhez későbbi támpillérek támaszkodnak, gótikus szentségtartók, három kopott reneszánsz-sírkő a padlóban (XVII. századiak), a XVIII. századból való festett kazettás mennyezet meg karzatmellvédek egészítik ki e „stíluskollekciót“. A karzat-mellvéd készítettje „Domínus Ladislaus Bartha de N. Borosnyo Die... 7bris 1774“, a mennyezetének „T. N. Néhaj Bogdány Balás Ur özvegye Donát Ilona asz. édes fia T. N. Bogdány Péter Ur

A csombordi kastély (ma szőlészeti szakiskola)

eö knek költségével 1744 eszten. die 3. Juny...“ A barokkos kő szószéket „Bogdány Anna ÉPITETE 1774“. Újabbkori a templomnak sajátos bájt adó tornácos torony-sisak.

Nagyenyed — rövidesen restaurálják a templomot és a körülvevő erődítést, melynek egy részét már megszabadították a ráépült viskóktól. Az északi kapubástyát, melyre háromnegyed évszázad múlva ráépül Brandenburgi Katalin kastélya, 1541-ben emelték. Az udvaron állott egy román kori kápolna, utóbb evangélikus templom, melyet „divatjamúlt volta miatt“ lebontottak a múlt században. Szép a katolikus templom belseje, a Zeyk-kúria, a Kolozsvár felől a főtérbe torkolló 50—150 éves ház-sor. A mai távolsági autóbusz-állomásnak Alsómalom volt a neve, II. Rákóczi György korától a 40-es évek végéig még őrltek benne. Ajtaja felett feliratos kőtábla; mikor néhány évtizede az akkori tulajdonos bevezette a villanyt, a lámpának szükséges lyukat e táblába fúrták. Amikor a város megújította az épületet, eltűnt a tábla. Az évszázados berendezés és felszerelés a bukaresti falumúzeum közbelépése ellenére megsemmisült.

Dél felé haladunk: pár kilométerrel alább torkollik a Marosba az Orbói-patak. Az út s a patak találkozásánál áll egy rom: a hajdani Orbó temploma. A XIII. század első felében épült, egyhajós, egyenes végződésű szentéllyel — a román kori erdélyi templomok egyik alaptípusa ez. Hunyadi János az 1442-es szentimrei csata emlékére megújíttatja. „... a templomból, melyet Hunyadi János a Mezőbényen nyert győzelem után újraépíttetett, két mérműves kő, Hunyadi János alkotásából egyedüli emlék maradt fenn. Ezeknek a kolozsvári Erdélyi Múzeumban leendő elhelyezése végett intézkedett a bizottság.“ (Az Országos Műemlék-Felügyelőség 1905. évi jelentése.)

Következik utunkon *Tövis*: középkori német neve: *Dreikirchen*. A „három templom“ ma is áll. A román stílusú református templom háromhajós bazilikának épült. A közelmúltban végzett restaurálása óta ez szépen látható a templom (az egykori főhajó) külső-belső falfelületén: az újkorban lebontották a mellékhajókat, a falban

levő boltíves árkádokat befalazták. Hasonló sorsra jutott jó néhány bazilika Erdélyben, a török-tatár dúlások, az épületek megsérülése, illetve a falvak lakosságának megcsappanása következtében (például a környéken levő Boroskrakkó meg Alvinc templomai). A torony építése már a gótika korában fejeződött be, ezt tanúsítják az emeleti ablakok s számos más gótikus elem. A templomnak ma egyszerű kazettás mennyezete van, az egyik táblán a keletkezés éve és készíttetője: 1777, Zeyk Dániel. A mai katolikus plébánia-templomot Hunyadi János építtette a szentimrei csata emlékére ferences kolostornak. Egyik legszebb gótikus templomunk lenne — ha Básta generális romba nem döntötte volna. A romladozó templomról Apor Péter írja *Metamorphosisában*: „Tövis mindkét temploma pusztá elhagyatott lévén gr. Apor István feleségével — ki reformata volt — ott átutazván mondja »mily kár, hogy ily szép épületek ily pusztán állanak; megépítem — felelt Apor —, egyiket számotokra, a másikat a catholicusok számára« s meg is építtette nagy költséggel.“ 1701-ben fogtak hozzá az újjáépítéshez, akkor épült a pálosok számára rendháznak a mai plébánia az eredeti ferences kolostor helyett. A templom nyugati bejárata fölött a csúcshíves timpanonban a Hunyadi-címer látható. A beomlott boltozatot a XVIII. században barokkal helyettesítették. A helyükön maradt későgót boltozatindítások alapján Mátyás korabeli továbbépítésre következtethetünk. Érdekessége a templomnak a mészkőből faragott neogótikus oltár. A szentélyben látható Dengelegi Pongrácz János erdélyi vajda sírköve (1477-ből), valamint Zay Kálmán (1479-ből való) sírkövének darabjai. Ez utóbbi a reneszánsz erdélyi megjelenésének egyik első dokumentuma, ez okból van meg gipszmásolata a kolozsvári történelmi múzeumban. Temető közepén áll a szintén középkori eredetű ortodox templom. Nyugati oromfalán gótikus körablak — kívülről eltakarja a később épült torony. Belsejében síremlékek, XVIII. századi freskók.

Diód falu egykori, dombon álló nemesi vára — melyet Gyógyi András, IV. Béla fiának, Istvánnak tanácsosa építhetett a XIII. század második felében — elenyészett. De a faluban ma is áll egy vár, melyet Hunyadi János építtetett 1445 táján. Orbán Balázs írja (*Századok*, 1886. XX. évfolyam): „A vár szabálytalan négyszög idomú volt. Kilencven lépés oldalhosszal (keletről nyugotnak) és hatvan lépés szélességgel. A vár oldalfalai keleti és északi oldalán még ma is két-három öl magasságban fennállanak. Valamint tisztán kivehetők az északkeleti és északnyugati szögletén volt bástyák, vagy jobban mondva szögerdők is, melyek közül az északnyugati két hegyes ívben szögellvén ki, igen nagy védőképességgel bírt.“ A vár 1538-ban Balassa Imréé, aki Majláth Istvánnal egyszerre viselte Zápolya uralma idején Erdély vajdaságát. Pártütésüket e várban határozták el. Zápolya e híre Budáról Erdélybe siet — Balassa elmenekül. A vár a fejedelemé lesz: 1550-ben a Martinuzzival való viszony megromlásakor Izabella idevonul. „Bekövetkezvén Isabella lemondása a mint Erdély Ferdinánd alá ment a Balassák újra kézre kapák, Balassa Menyhért tulajdona lett, s Isabella 1556-ban történt visszatérte után is övé maradt 1562-ig, midőn, mint János Zsigmond fővezére [...] Ferdinándhoz pártolt. Erre János Zsigmond Balassa erdélyi várait ostrom alá vétette.“ S a vár, feladása után „azonnal földig rontatott. [...] A vártól északra, annak sánczától öt-hat öl szélességű földtöltés által elválasztott hatalmas, mintegy hat hold kiterjedésű tó is volt, mely részint halastónak használtatott, másrészt a vár sánczainak megtöltéséhez szükségeselt reservoir gyanánt szolgált és a várnak ez oldalról való megközelítését is nagy mértékben megnehezítette.“ A tó ma is megvan.

Igen érdekes a várban álló templomépület: kazettás mennyezetén (1779) egyszerű díszítés. Szép a festett karzatmellvéd, alja virágfüzérszerűen van kivágvakifestve. Hasonló, több színű, sokkal gazdagabb, változatosabb festett fríz nyomai lát-

hatók a mennyezet alatt. Ez a XVII—XVIII. században meglehetősen elterjedt díszítés ma már csak itt található. A karzat alatt gazdagon színezett táblán olvasható: „Anno Domini 1732 RENOVATUM ... MOJSIS ZEJK, DANIELIS BIRO...” A faluban jó néhány XVIII—XIX. századi udvarház állt — a 40-es évekig.

Dél felé haladva tovább az országúton, a Gáldi-patak keresztezi utunkat. Az *Alsógáld* fölé magasodó domboldalon messziről látszik egy fatetős templom, mögötte az egykori Kemény-kastély. Az ortodox templom feltehetőleg a XVIII. században épült, de nem valószínű, hogy egy középkori templommaradványt rejt. Kelet—nyugat irányú, szentélye félköríves, kőfalai fölött zsindegy fedte tetővel-toronnyal. Az első világháború után új templom épült a faluban; a templomocska romlásnak indult, 1971 nyarán fogtak hozzá restaurálásához. Szép, XVIII. századi faliképei időközben erősen megrongálódtak.

A kastély festői helyen, a táj fölé magasodó dombfokon áll, jelenlegi külsejében XVIII—XIX. századi. A szentimrei sikon 1442-ben vívott csata egyik hőse, Kemény Simon volt az ura. Emígy meséli el a csatát Kőváry László: „1442-ben Mezeth bég égetve, rabolva, gyilkolva összejárta a hont, mindent, mi mozgott, embert, barmot felfűzve, már útban volt hazafelé. Hunyadi, ekkor Erdély vajdája, elhatározá magában, élethalál közt megkísérteni a rabszíjra fűzöttek s a hon rablott kincse megmentését. Hol a Gáldi patak a Marosnak tart, a szép térséget Fejérvár felől magaslal párkányozza, az út akkor a hegy oldalában mehetett: itt állhatott Hunyadi a bég útjába, ki látván, hogy Hunyadi csatát ajánl, elbizakodott voltában azt elfogadja.“ A híre, miszerint a bég kiadta a parancsot: „élve vagy halva kézre keríteni a vajdát“, Kemény Simon, „hivatkozván azon hasonlatra, mely közte s Hunyadi közt van“, előlép, és felkéri, adja át lovát, fegyverét, hogy képviselje. A csata megkezdődik; „Kemény Simon, mint Hunyadi, elbukott. Midőn Mezeth bég a győzelmet már kezében látta, Hunyadi előlépett s oroszlányi bátorságának egész erejével a török seregre rontott.“ És serege, „melyről Mezeth is elmondhatta volna, mit Tigranes Lucullus seregéről mondott, miképp követségnek nagy, de ellenségnek kevés — 20 000 török kiontott vérén bosszulta meg Kemény Simon s a vele elhullott 3000 [...] hős

Enyed-Szentkirály, egykori reneszánsz kastély kövei

halálát. [...] Mezeth bég és fia is a csatatéren maradt. Kemény Simon [...] itt e kastély kapuja előtti sírboltban alussza álmát“ (*Erdély építészeti emlékei*. Kolozsvárt, 1866).

Fölfelé, a Gáldi-patak mentén *Mindszent* következik. Szép kőtemploma régebbi faépítmény helyére épült, 1780 táján. Belseje kifestve; a festő nevét és a képek keletkezésének időpontját ismerjük: „Stan Popovici zugrav“ 1781—82.

Festői a szomszédos *Borosbenedek* dombtetőn álló templomának romja. A gótikus szentély a nyolcszög öt oldalán zárul, szögletein pillérekkel. A déli szentélyfalon két gótikus ablak. A diadalív, valamint a boltozatok könnyen rekonstruálhatók. A még meglévő belső vakolaton (a szentélyben) falfestés nyomai láthatók. A hajó északi falát még a középkorban kijebb vitték egy bővítés alkalmával. A déli fal romjai mellett áll az ép toronytest, déli oldalán latin nyelvű felirattal, melyből megtudjuk: építése 1786-ban kezdődött, befejezték 1788-ban. A nyugati homlokzatnak csak egy része, az északi fal felőli áll. A déli és a nyugati fal-sarok romba dőlve, anyaguk magas dombot alkot. A két háború között Köpeczi Sebestyén József és Debreczeni László készítettek itt rajzokat a templomról. Körülötte kivethető a szabálytalan kör alakú egykori várfal nyoma. A 20-as években a fal még embermagasságnyira állt.

Boroskrakkó református temploma a környék egyik legtöbbet emlegetett műemléke. A nyugati bejárat a XIII. század elejéről való. A torony nyugati oldalán ma is látható az egykori körablak befalazott maradványa. A templom építése a XIII. század végéig folyt. Háromhajós bazilikának épült, az oldalhajókat azonban az újkorban lebontották, és befalazták a kör-, illetve csúcsíves árkádokat. A XV. században a hajó román kori boltozata beomolván, gótikus boltozatot nyert. Ezáltal a torony első emeletén lévő tribün íves nyílása a padlástérbe került, s a ma is látható freskók megsérültek. A szentély padlója nagy méretű római téglákból készült, bennük a pecsét: LEG XIII GEM. A tornyon a román ikerablakok mellett az 1572-es évszámok valamelyik megújítás korát jelzik. A templomot részben megmaradt várfal keríti. A három bástya egyikén gótikus ajtónyílások láthatók.

Krakkóból, a szomszédos *Királypatakáról* vagy *Borosbocsárdról* közelíthető meg az 1082 méter magas *Kecskekő*; csúcsát a dák ókorban is, meg a korai középkorban is kiszemelték várépítésre. A dák várat a közelmúlt ásatásai hozták napvilágra. Ugyanezek az ásatások tisztázták a középkori „Castrum Kechques“ alaprajzát és építéstörténetét is. 1272-ben engedi meg Kun László egyes gyulafehérvári prédikáló barátoknak, hogy a castrumba templomot építsenek. Tehát a vár már azelőtt létezett. Egy ideig a püspökségé. 1467 után Mátyás király elveszi, megerősíti, de a vár továbbra is torzsalkodó főurak fészke marad. 1515-ben a püspök nógatására II. Ulászló parancsot ad arra, hogy rombolják le. Bár a parancsot végrehajtják, a vár története nem ér véget. Szamosközi István értesít arról, hogy 1603 őszén a környező falvak lakosainak egy csoportja: férfiak, asszonyok, gyermekek ide húzódtak Bástá zsoldosai elől. S hiába védekeztek kövekkel, parittyákkal, dárdákkal és késekkel, a zsoldosok feljutottak a várba, s szörnyű mészárlást rendeztek. „Addig ment a katonák dühe, hogy a 45 foglyul ejtett közül egy gyermeknek sem kegyelmeztek.“ Georg Kraus *Erdélyi krónikájában* elmondja, hogy 1661-ben a Fehérvár környéki falvak lakói a törökök elől egy „Kecske-kő“ nevű hegyre menekültek, ahol egy részüket leölték, más részük meg foglyul esett.

Borosbocsárd református temploma, az övező fal és a harangláb az utóbbi fél évszázadban vált rommá.

Magyarigen — Bod Péter faluja — következik az új aszfaltúton. A korai középkorban Erdély egyik legnagyobb helysége, s még a XVIII. században is a „leg-

gazdagabb erdélyi parókia". A részben megmaradt XV. századi védőfal és a ma is álló gótikus kapubástya mögött barokk építészetünk egyik legszebb alkotása áll: a református templom. 1781-ben bontották le a középkori — valószínűleg kisméretű — templomot, és helyébe épült az új. A templom, melynek helyreállítása most fejeződik be, olasz építészek műve. Hóféhér belseje nem dísztelen, a változatos stukkódíszítés a felületeken, a szép arányú belső tér, a lépcsők, mellvédek művészi kivitele, a színes márvány szószerk egyedülállóvá teszik. Az igen temetőikben szép. XVIII—XIX. századi síremlékek láthatók.

Következik *Igenpataka*. Megtekintésre méltó a falu felső végén a dombon, temető közepén magasodó román ortodox templom. 1770-ben épült, szép freskóit 1771-ben festette „Mihai zugravul“.

Sárd látnivalói: a református erődített templom és az erődítmény. A templom mai padlószintje kb. másfél méterrel feljebb van, mint az építés korában. Ezt jelzik a gótikus szentségtartók, néhány centiméterrel a padló felett. A nagy méretű gótikus templomot később megrövidítették, s a hajó lebontott nyugati részének anyagából emelték a XVIII. században az olaszos hangulatú tornyot. Mind a templom, mind a XV. század közepe táján épült emeletes kapubástya sok gótikus részletet őriz.

Sárd után az Ompoly völgyén fölfelé következik *Tótfalud*. Fölötte emelkedik Szent Mihály-kő festői romja. A vár 1276-ban kezd épülni. A gyulafehérvári püspökségé szinte mindvégig, 1553 utáni elhagyásáig. 1379 után pálos kolostor épül „sub castra Sancti Michaelis“, s a reformációig lakják is. 1563-ban az olasz Giovanandrea Grano Zalatnára utazván, meglátogatja a romba dőlt várat, s az alatta levő kolostorban római feliratokat fedez fel, illetve másol. Építészettörténeti érdekessége a várnak, hogy kevéssel elhagyása-lerombolása előtt, 1540—1551 között rombusz alaprajzú „ó-olaszbástya“ épül itt, egyetlen erdélyi párja a Martinuzzi által Szamosújvárt emelteknek.

Az Ompoly mentén *Borbándra* érünk. Katolikus templomának szentélye, ennek négyzetes alaprajza, keresztboltozata, bimbós gyámkövei, Agnus Dei-s zárókőve a gyulafehérvári székesegyház 1277-beli leégését követő újjáépítés hatását mutatják. XIII. századiak az északi fal lőrészerű ablakai. XIV. századi a déli és nyugati csúcsíves ajtó, mindkettőnél megvan az ajtók mögött a falban hagyott két lyuk, ahová végszükség esetén gerendát toltak a bentlők védelmére. A templomban két jelentős szobrászati emlék látható: egy láncon függő román kori „szégyenkő“; a kipellengérezettnek akasztották a nyakába. 1925-ben került elő egy épületalap kiásásakor. Ugyanakkor ástak ki „egy román stílusú ajtóbérelést, amely háromlevelű lóhere formáját hordozta“ (Lestyán József: *A borbándi templom. Az oltár*, 1931. 6.). A másik a mészkőből faragott szószerk. Talapatát Mózes szobra képezi, a mellvéd táblái meg Máté, Márk és Lukács evangélistákat, valamint Krisztust ábrázolják. Valószínűleg XVI. század eleji, az 1925-ös restauráláskor került elő vakolatréteg mögül. A templom közelében áll a zsindegy-fedésű, barokk hagymatornyú kő-harangláb, mely „az egykori kőkerítés bejáratául szolgál“. Tehát a borbándi is erődített templom volt. A harang mellett művészi kivitelű barokk szobor áll.

Marosszentimre jelentős műemléke a református templom; a hajó déli falában levő (befalazott) félköríves ajtókeret tatárjárás előtti, a XII—XIII. század fordulóján keletkezett. A templomot Hunyadi megújította a csata emlékére, ő emeltette a környező védőfalat is. A mai torony a régi helyére épült a XVIII. században. A templomban középkori freskórészletek láthatók.

**A sárdi református templom
kapubástyája**

Gyulafehérvár déli „elővárosa“ volt *Maros-Portus*, „hídjával s a sószállító hajók gyárával“ (Kőváry). Jelentősége a XVIII. század elején volt a legnagyobb. „A só tutajozását innen indíták. [...] Néhány évtizede raktárak, sóhivatalok, kincstári épületek sora, hajóépítő telep. [...] A vasút építése óta mindez hirtelen elenyészett...“

Ehhez a tájhoz tartozik *Alvinc*. Műemlékei: a koragótikus református templom, a híres Martinuzzi-várkastély, a szomszédos *Borberek* erődtített temploma, meg a *Borberek* feletti *Zebornyik* sziklavára. A vár „erős kővár a Maros túlsó partján, magas domb csúcsára építve. Négy oldaláról völgyek, dombok, halmocskák övezik. [...] Erdély királyaié. [...] Lévén egyike amaz átkozott Rákóczi várainak, aki megholt, az ezer német védő nem akarta feladni védelmét s ötszáz ágyúlövést ejtven, az igazhitű hadnak nem sikerült megközelítenie“ — írja *Evlia Cselebi*, aki 1659-ben az Erdélyben járó török hadakat elkísérte. A vár már a XIII. század első felében állhatott — ezt bizonyíthatja a helység német neve (*Burgbergh*, már 1248-ban szerepel). Jelentősége a XVII. században a legnagyobb. Pusztulásáig — s ez a fehérvári vár felépülésével kezdődhetett el — *Alvinc* és *Borberek* lakosaié volt.

Befejeztük kirándulásunkat. A felsoroltakon kívül gazdag népi építészet, valamint sok, XVII—XIX. századi udvarház látható a bejárt falvakban.

Vidékünkhöz dél felé az egykori Szászváros-, Sebes- és Szerdahely-székek középkori várakban, templomokban, templomerődökben gazdag vidéke kapcsolódik. Keletre a magyarlapádi templom, a Küktüllők meg a Maros völgyeinek templomai, kastélyai. Északra Torockó és Szentgyörgy meg Aranyosszék, nyugatra az Erdélyi Ércegség.

Végezetül foglaljuk össze vidékünk építészetének jellegzetességeit:

— A római kövek jelenléte az elmúlt évezred folyamán; építőanyag, majd minta, sőt a XV—XVI. században egy kultúra kovásza; a XVI. század legelején Várdai Ferenc, a tudós humanista püspök udvarában él Megyericssei János, római feliratok tudós összegyűjtője; itt „tér át” a nagyenyedi százsz Adrianus Wolphardus a Rómától függetlenedni akaró németföldi egyetemen végzése után az „itáliai” kultúra szeretetére; itt írja meg Taurinus *Stauromachiáját*...

— A román korban: megépül a gyulafehérvári székesegyház, magaslatokon, sziklákon jól védhető várak épülnek. A templomok szentélye félkör (Tompaháza) vagy négyzet alaprajzú (Borbánd, Orbó, Tövis). Nagyobb helységeken háromhajós bazilikák épülnek (Tövis, Krakkó). Gyakori a torony aljában levő tribün (Tompaháza, Krakkó, Marosújvár).

— A XIV. században további templomok születnek (Alvinc, Sárd, Borosbenedek) gótikus stílusban.

— A XV. század a gótika fénykora. Megépülnek a környék templomerődítményei (Borberék, Alvinc, Sárd, Magyarigen, Boroskrakkó, Borosbenedek, Szentimre, Nagylak). Megépül a diódi vár, a többit megerősítik. Hunyadi újjáépítteti az orbói meg szentimrei templomot, felépíti a tövisit.

— A XVI. század elején megjelenik a reneszánsz (a gyulafehérvári székesegyház Lázói- meg Várdai-kápolnája, a marosújvári sekrestye-ajtó, az alvinci kastély). Az új stílus hamar tért hódít. A XVII. század végéig átépül a marosújvári vár, felépül a szentkirályi kastély. Fehérvár és az egész környék a török-tatár dúlás áldozatául esik, ekkor sok épület megsérül.

— A XVIII. században megjelenik a barokk (a gyulafehérvári vár, a magyarigeni templom, a borbándi harangláb-tető). Átépülnek a reneszánsz kastélyok barokká (Marosújvár, Maroscsesztve, Alsógárd). A reneszánsz-meghódítja az „alsóbb régiókat”, fa-haranglábak épülnek (Szentkirály), megjelennek és elterjednek a festett templombútorok és -mennyezetek (Tompaháza, Szentkirály, Tövis, Diód). Megépül — részben még a XVI. századtól — egy sor ortodox templom; az 1700-as évek végén meg valóságos román festőiskola jelenik itt meg. Sok falusi udvarház épül barokk, rokokó és (már a XIX. században) klasszicista stílusban (a vidéknek majdnem minden falujában). 1784 után újjáépül több hegyaljai templom (Borosbenedek, Sárd).

A XIX. században fellendül a gazdasági élet, kifejlődik Marosújvár bánya-, illetve gyártelepe. Vasút épül, elsorvad Maros-Portus. A 48-as szabadságharc idején sok épület megsérül. 1856-ban felépül a romantikus stílusú marosújvári kastély. A múlt század óta mindmáig döntő változások mentek végbe a vidék építkezésében, kiépül Nagyenyed és Gyulafehérvár, napjainkban sok ipari épület születik. Új arculata alakul ki a tájnak; egyre több a gyárkémeny, a tömbház, sok még a romos műemlék, de a legfontosabbakat (Gyulafehérvár, Enyed, Csombord) példásan restaurálják, s remélhető, hogy műemlékvédelmünk előbb-utóbb megőv minden értékét.